

УДК 37.091.33-027.22:338.48

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-2\(209\)-115-121](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-2(209)-115-121)

Семенова Катерина Віталіївна,
аспірантка,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, Україна
Semenova Kateryna,
graduate student,
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine
E-mail: semenova.katya2018@gmail.com
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7438-8835>

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ШКІЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

A Опосередковано розглянуто початок застосування шкільних екскурсій до початку Другої світової війни. Проаналізовано формування методики та організації проведення шкільних екскурсій, розглянуто основні форми організації туристичної взаємодії. У роботі детально проаналізовано місце шкільних екскурсій у загальній туристичній діяльності держави. Розглянуто детально напрями проведення шкільних екскурсій у другій половині ХХ ст. та вплив ідеології на формування туристичних маршрутів.

Ключові слова: краєзнавство; шкільна екскурсія; туристичний осередок; туристи; екскурсія; історія рідного краю

Methods of conducting school excursions in Ukraine in the second half of the 20th century

S The article indirectly discusses the beginning of conducting school excursions before the beginning of the World War II. This article analyzes the formation of the methodology and components of conducting school excursions and considers the main forms of organizing tourist interaction. This paper analyzes in detail the place of school excursions in the general tourist activity of the state. The directions of school excursions in the second half of the 20th century and the influence of ideology on the formation of tourist routes are considered in detail.

Key words: local history; school excursion; tourist center; tourists; excursion; history of the native region

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями.

З екскурсійною діяльністю щільно пов'язане шкільне краєзнавство та освітній процес, що почав розвиватися з другої половини ХІХ ст., тобто після проведення реформи шкільної освіти.

За допомогою статутних документів закладів початкової освіти, гімназій, реальних училищ було загострено увагу на необхідності проведення шкільних екскурсій, метою яких було знайомство дітей із навколишнім світом, історією рідного краю, побутом людей. Ці дії сприяли розширенню

навчального простору у закладах освіти через краєзнавчу діяльність, основною метою якої стало проведення екскурсій, подорожей, завдяки яким учні могли самостійно осягати навколишній світ, регіон, аналізувати архітектурні пам'ятки, предмети мистецтва.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій продемонстрував, що питанню проведення шкільних екскурсій у ХХ столітті присвячена значна кількість досліджень і публікацій.

Вплив екскурсійної діяльності на емоційний та психофізіологічний стан дитини розглядали

Н. Бакало та Є. Бересток, А. Шепелева [1]. Роль навчальної екскурсії як ефективної форми заняття під час літніх шкіл вивчали О. Горда та О. Руснак [4]. Питання учнівських екскурсій розглядали Н. Савчук [7; 8]. В. Негодченко, В. Торяник, А. Хрідочкін, В. Джинджоян [9] та ін.

Культурно-освітні засади діяльності чеських музеїв та музеїв України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ ст. стали предметом вивчення О. Валенкевича [3], Р. Маньковської [6]. Також розглядалися матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. Грибановою [5].

Мета статті: проаналізувати методику реалізації шкільних екскурсій у другій половині ХХ ст.

Викладення основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. шкільні екскурсії краєзнавчого характеру сприяли зародженню шкільного туризму. Короткотривалі походи та мандри містом, подорожі одного дня та пароплавні екскурсії (по Дніпру до Києва, до Одеси морем) почали трансформуватися у довготривалі туристичні мандрівки розважального та пізнавального характеру.

У 1885–1904 рр. важливий внесок у проведення шкільних екскурсій зробив очільник 5-ої чоловічої Києво-Печерської гімназії В. Петр, що організував для своїх учнів 15 мандрівок до Житомира, Чернігова, Кременчука, Білої Церкви та Умані. Вихованці-туристи тричі відвідали Кримський півострів, Кавказ, двічі змогли відвідати Урал. У 1900 р. розпочалися екскурсії до іноземних держав, хоча не було належних туристичних маршрутів та обслуговування [9, с. 90].

Екскурсійна робота наукових спілок, починаючи з ХХ ст., отримала розповсюдження такого масштабу, що окремі з них додали до власних статутів завдання з проведення екскурсій, для яких формувалися розпорядчі комітети або бюро. Осередком шкільної туристичної діяльності стало місто Одеса.

У 1912–1914 рр. на території Одеси було утворено близько 50-ти шкільних туристичних осередків, із різних земель та міст – Києва, Харкова, Миколаєва, Херсона, Бердичева, Катеринослава, Єлизаветграда, Ізмаїла, Бірзули. Водночас територію Одеси покинуло 30 туристичних гуртків, вони були переправлені до українських та російських міст.

Так, на основі шкільного краєзнавства та проведення екскурсійної діяльності почала формуватися державна туристична сфера. Основною базою виступала туристична подорож, під час якої накопичувалися нові емоції та уявлення про навколишнє середовище, належний прийом для відпочинку та оздоровчого процесу.

У порівнянні з дослідниками-краєзнавцями, для яких процес подорожі був лише прийомом для аналізу та опису регіону, для туристів провідну роль відіграє сам процес подорожі, мандрів, прослуховування екскурсії [3, с. 40].

Варто зазначити, що особливе місце у цьому процесі посідала українська еліта, яка піклувалася про націоналістичне виховання та вивчення історії Української держави у загальному процесі формування української культури. Усі сили тогочасних педагогів були спрямовані на глибинне засвоєння процесу формування природних надр, розвитку національної культури.

До впливових науковців цього періоду варто віднести С. Русову, яка була членом Центральної Ради, провідним педагогічним і культурним діячем. У 1918 р. вона зайняла місце очільника Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР, яким і було сформовано відділ екскурсій [2].

Аналізуючи науково-педагогічні надбання, виокремлюються суттєві ознаки, які мають зв'язок з формуванням і розвитком на українських землях екскурсійної сфери. У науковій статті «Націоналізація школи», що вийшла друком у періодичному виданні «Вільна українська школа» (виходить друком від 1917 р.), С. Русова аналізує проведення освітньої націоналізації через призму запровадження викладання курсу української мови, реформування навчальної програми, включення українознавчих предметів, та формування якісного навчально-методичного процесу. Однак, чільне місце, вона відводить саме шкільним екскурсіям.

На думку С. Русової, таку навчальну діяльність необхідно впроваджувати не лише на основі підручника, але й проведенням шкільних екскурсій на ближню та далеку відстань; до того, або іншого району, що має цінність з історико-культурної або географічної сторони. У статті також запропоновано варіанти екскурсійних напрямків, вивчення яких дозволить сформувати в учнів патріотичні почуття [4, с. 110].

С. Русова стала фундаторкою думки про те, що подорожі, екскурсії, мандрівки на природі, до історичних пам'яток, стали найкращим прийомом для вивчення історії рідного краю та культури. На думку С. Русової, головна складність у процесі виховання учнів полягає в тому, що бракує глибокого рівня патріотичних почуттів через те, що мало вивчений рідний край, люди не цікавляться життям етнічних народів, не аналізуються явища природи.

Зі свого боку, Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР, і в його складі відділ екскурсій, звертали увагу на якісне забезпечення виховної та навчальної діяльності засобами наочності, вивчаючи історію власного краю, збільшуючи екскурсійний діапазон. Департамент погоджувався з порадами та рекомендаціями відділу про те, що шкільні екскурсії мають бути історико-етнографічного, природознавчого, естетичного характеру.

Екскурсійний відділ, у першу чергу, займався тим, щоб робота відбувалася на території всіх українських земель, крім того, виділялися належні дотації для цього. Вбачалося, що екскурсії мали проводитися для різних верств населення та вікових категорій:

- учнів початкових класів;
- учнів середньої ланки;
- працівників;
- іноземних відвідувачів [6, с. 183].

Разом із С. Русовою у Департаменті позашкільної освіти розв'язанням проблеми покращення екскурсійної діяльності займалися знамениті вітчизняні науковці: М. Шугаєвський, який працював помічником С. Русової у Департаменті; Є. Перфецький, творець історіографічної праці про історію Закарпаття, який під час вимушеної еміграції працював викладачем у Братиславському університеті.

Викладач Київського університету В. Артоблевський, до того ж відомий вітчизняний природознавець вважав, що екскурсійною роботою має займатися спеціаліст, а не проста людина. Науковець зазначав, що у першу чергу, необхідно проводити якісну професійну підготовку спеціалістів-екскурсоводів, розв'язувати організаційні завдання, від яких залежить якість проведення кожної екскурсії [7, с. 131].

Відділ екскурсій відстоював позицію, що необхідно пильну увагу приділити формуванню

екскурсійної справи на території всієї держави, сформувати щільну взаємодію з освітніми закладами, налагодити широку систему дотацій екскурсійної сфери. Робітники відділу вважали, що основним прийомом виховання національного українознавства, що буде отримуватися методом проведення екскурсій, має бути особисте знайомство людей із предметом національного дослідження.

У нашій державі позашкільна освіта почала формуватися з початком ХХ ст., та мала зв'язок із функціонуванням просвітницьких громадських організацій у різних населених пунктах. У 1910 р. у с. Велика Хортиця педагог з природознавства П. Бузук, уперше в історії нашої держави сформував «Товариство охоронців природи», яке відіграло провідну роль у формуванні дитячого природоохоронного об'єднання. У зазначеній сфері об'єднання «Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва» займало провідну позицію.

У 1912 р. було запроваджено розпорядчий комітет, який сформував список населених пунктів, у яких була велика чисельність історико-архітектурних пам'яток, до яких було спрямовано шкільні екскурсії. До таких об'єктів варто віднести: Полтаву, Чернігів, Луцьк, Черкаси, Коростень, Чорнобиль, Остер, Васильків, Кременець. Поза сумнівом, що проведення таких екскурсій планувалося на декілька днів, і це мало вигляд туристичної мандрівки. Починаючи з 1931 р. у Києві почала функціонувати Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція (РДЕТС) [8, с. 271].

Описані події сформували підвалини для розвитку сфери шкільних екскурсій у другій половині ХХ ст.

У період Другої світової війни була зупинена екскурсійна діяльність.

Починаючи з 1945 р., профспілкові об'єднання розпочали запровадження конкретних заходів для відновлення діяльності шкільних екскурсій. Секретаріат ВЦРПС 24 квітня 1945 р. прийняв рішення, за яким необхідно було відновити роботу Туристично-екскурсійного управління ВЦРПС та його регіональних спілок, для демонстрації та ознайомлення звичайних людей із героїчними подіями Великої Вітчизняної війни (прим. авт.: термін характерний для історіографії СРСР), формуванням соціалістичного «майбутнього»

у нашій державі, підвищенням культурної відповідності етносів СРСР, відпочинку «працюючих» у СРСР [там само, с. 273].

Разом з тим реформувалася екскурсійна діяльність, створювались варіанти нових екскурсійних маршрутів для загальноосвітніх і спеціалізованих навчальних закладів, їх чисельність збільшувалась з кожним роком. Так, у 1946 р. для шкільних екскурсій було відведено 50 тем, у 1947 – вже налічувалось 102, у 1948 – 160, у 1949 р. було сформовано 332 теми для проведення екскурсій для дітей.

Аналізуючи зміст шкільних екскурсій, варто зазначити, що вони були спрямовані на ідейне та політичне виховання. Їх було диференційовано за 14 змістовими лініями: життєвий шлях та революційна діяльність очільників революції, історико-революційна, воєнно-історична, історико-архівна, науково-природничка; соціалістичне реконструювання міст, літературознавство, театрознавство, образотворче мистецтво; географічно-геологічні, археологічні, біологічні, агротехнічні; виробничі та побутові, соціалістично-реформовані населені пункти (колгоспна діяльність).

Крім того, щодо організаційних аспектів ВЦРПС пильну увагу приділяло насадженню серед громадян активного відпочинку. Однак уперше після військових дій було озвучено питання про створення спеціалізованої літератури, довідників, картографічних схем і додаткових матеріалів.

Розуміючи провідне значення краєзнавчої діяльності у вихованні дітей, українські навчальні заклади та гімназії розпочали запровадження у позакласну навчально-виховну діяльність подорожі та екскурсії по рідному місту або селу. Наприклад, відповідно до рішення Чернігівського облвиконкому, під час літніх канікул у 1954 р. була заснована обласна база для туристів у Чернігові, а також 18 туристичних районних баз [2].

Після закінчення будівництва навчального закладу № 4, у 1955 р. для потреб туристичної бази віддали будівлю початкової школи на вул. Луговій, 3. Попри те, що приміщення було досить старе та лише опалювалось пічним, однак це сприяло розширенню зони діяльності туристичної бази: збільшилась кількість працівників, був відкритий музей, сформовано методичну колегію.

Із метою активізації вивчення історії рідного регіону було сформовано низку експедицій

(естафет), що у вигляді альбомів передавалася від одного навчально закладу до іншого за наступними змістовими лініями: «Історія комсомолу», «Дорогами семирічки», «Шкільна історія», «Історія піонерської організації», «Шляхами Великого Жовтня», «Видатні люди нашого краю». Для дітей, які здобули перемогу в естафетах, відвідування шкільних екскурсій було безоплатне.

У радянські часи у нашій державі відбувалися чисельні шкільні походи до військових пам'яток і місць битв періоду Другої світової війни, проводилися шкільні екскурсії, туристичні мандрівки, навчальні екскурсії для ознайомлення з історією рідного міста, села. Протягом 5 років, з 1956 р. по 1960 р., у столиці УРСР відбулося 715 шкільних екскурсій.

У 1957 р. Радульський середньоосвітній навчальний заклад передав туристичній базі у використанні пароплав «Советская Белоруссия», однак уже в червні йому змінили назву на «Юний турист». Пароплав застосовували для оздоровчо-екскурсійної діяльності туристичної бази за 21-денним маршрутом: Чернігів – Київ – Канів – Чернігів, та при господарчій необхідності.

Із метою дитячого оздоровлення почали функціонувати туристичні табори, для їх роботи були обрані місця, які насичені історичними пам'ятками, та гарними природно-кліматичними умовами [1, с. 127].

Починаючи з 1960-х років, у період, коли зводилась нова будівля аеропорту у с. Количівка Чернігівського району, школярам передали стару будівлю керівництва аеропорту (на думку місцевого населення – це колишня конюшня поміщика Количева).

Взимку того ж року під час зимових канікул на території туристичного містечка «Юний турист» відбулася краєзнавча конференція. З 2 по 9 січня 1969 р. проходила обласна конференція школярів-краєзнавців, що започаткувала нову експедицію «В країну знань», яка була присвячена 100-річчю з дня народження В. Леніна [там само, с. 128].

Школярі-науковці розпочали накопичення краєзнавчого фактажу під час екскурсій. Таку діяльність започаткував педагог з Менської середньої школи В. Покотило, на базі отриманого матеріалу був заснований шкільний музей, що пізніше отримав статус народного, діяльність музею дозволила створити книгу «Юний краєзнавець».

Із метою розвитку та покращення туристично-краєзнавчої діяльності в школах області, наприклад Чернігівської, було видано наказ ВНО від 28.05.1969 р. №276, за яким при регіональних будинках піонерів було сформовано 25 дитячо-екскурсійних осередків на громадських засадах. Усі методичні та інструктивні джерела надсилалися до філій, для їх очільників були запроваджені семінари, практикуми, участь у лекціях.

За свідченнями архівних джерел, у 1969 р. на українських землях діяло 46 постійних обласних туристичних осередків, близько 1500 аматорських шкільних міських, районних, сільських туристичних таборів. Учнівські туристично-екскурсійні осередки функціонували у Чернівецькій, Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській областях, які діяли не лише у літній час, але й під час зимових канікул. Рухомі туристичні бази діяли у Харківській, Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Одеській, Чернівецькій областях, на території Кримського півострову, та окремо у м. Севастополь [4, с. 112].

Працівники методичного відділу в обласних осередках ДЕТС увесь час підтримували навчальні заклади та позашкільні організації, які займалися туристичною та краєзнавчою діяльністю, формували та надсилали інструкції та методичні посібники (рекомендації, розробки маршрутів, умови для організації конкурсів, типові завдання для проведення шкільних екскурсій, сформовані напрямки для екскурсій у вигляді буклетів, плакатів, брошур, методичних листівок).

Також були сформовані туристичні школи для старшокласників-активістів (обиралось по одній дитині з восьмирічної школи та по дві дитини із середньої школи), було створено програму з методичними порадами для кожної шкільної екскурсії. За нагальної потреби методисти могли вирушати до обласних баз та проводити навчально-методичні заняття для педагогів.

Протягом 1960–1970 рр. відбувалось накопичення матеріалу та підготовка до публікації 26-томної праці «Історія міст і сіл Української РСР», яка стала вагомим внеском у формування вітчизняного екскурсознавства, та надалі мала вплив на зміст туристичної та екскурсійної сфери в Україні.

Варто зауважити, що ідея комунізму мала великий вплив на провідні теоретичні характеристики різних історичних подій або

явищ, загострюючи увагу на перебільшених революційних досягненнях, та лише з класової сторони. Водночас необхідно зауважити велику підтримку зі сторони держави, профспілкових організацій у сфері формування закладів, у яких і проводилися шкільні екскурсії; був сформований перелік тем для екскурсій, та формувалися професійні кадри для такої діяльності [5, с. 104].

Відомі педагоги І. Бакалов, К. Вахліс, А. Піщанський, С. Сімонова спрямовували діяльність осередків екскурсодів, молодших інструкторів пішохідного туризму, які співпрацювали з РДЕТС. Найактивніші школярі мали можливість здати норми для отримання значка: «Юний турист», «Турист СРСР», мали можливість отримати звання «Юний екскурсод».

Протягом 1970–1971 рр. у ДЕТС працювало 18 гуртків туристично-краєзнавчого характеру, 10 з них належали до осередків молодших інструкторів у туристичній сфері, 2 – осередки молодших інструкторів з гірського туризму, 6 – осередки краєзнавців [8, с. 278].

Очільники краєзнавчих гуртків мали на меті якісне виховання школярів у головних радянських рисах із підтримкою революційного, бойового, працелюбного почуття. Краєзнавчі осередки сприяли формуванню знань про екскурсійну та краєзнавчу сферу, включали дітей до корисної та необхідної діяльності, однак найголовніше – навчали молодих туристичних інструкторів, школярів-екскурсодів до роботи у школах і позашкільних закладах.

Станом на 1971 р. в осередках РДЕТС навчалися 44 розрядники, 6 туристичних організаторів, 23 інструктора-краєзнавця молодшого віку, 22 володарі значка «Юний турист», 15 володарів «Турист СРСР».

Про широкий спектр туристичної, краєзнавчої та освітньої діяльності у навчальних закладах та позашкільних навчально-виховних осередках свідчить наступна інформація. У 1970–1980 рр. у кожному регіоні нашої держави функціонував дитячий, пришкільний екскурсійно-туристичний філіал, їх налічувалось до 28 штук. Разом із приміськими та обласними ДЕТС функціонували 928 краєзнавчих гуртків, у яких навчалися 17 708 дітей. До того ж у навчальних закладах та позашкільних установах нашої держави функціонувало 24 747 гуртки, в яких навчалось 468 315 дітей.

Зі свого боку, Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція Міністерства освіти УРСР (яку з 1980 р. було перейменовано в Республіканську станцію юних туристів – РСЮТ, а з 1992 р. – була закріплена назва – Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді) та обласні дитячі екскурсійно-туристичні осередки у радянський період щільно опікувалися формуванням шкільного туризму та запровадженням краєзнавчої та туристичної діяльності у шкільних закладах та позашкільних осередках [9, с. 120].

Юні екскурсоводи та туристи здобували туристичні навички під час активного відпочинку у таборах, що вміщали у собі змагання, стройову підготовку загонів, навчали орієнтуватися на місцевості, під час спартакіад та залікових змагань.

Попри недоліки та помилки, які спостерігалися у діяльності шкільних екскурсійних осередків, значний вплив мала ідеологія країни на реформування теоретичної підготовки юних краєзнавців. Однак був і позитивний вплив на формування дитячої особистості.

На нашу думку, краєзнавча діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах дозволила розвивати всебічно дитину, підвищувала її розумову активність, сприяла естетичному, фізичному, патріотичному вихованню школярів. Бажання займатися екскурсійною та краєзнавчою діяльністю у шкільні роки посприяло тому, що діти швидше визначалися в дорослому житті та майбутній професії, іноді висловлювали бажання займатися екскурсійною діяльністю.

Погоджуємося з Н. Білик, що нині саме музеї закладів освіти, як ніколи, стають важливим і невід’ємним чинником освітнього процесу, сприяють розвитку краєзнавства та творчого пошуку, формують у дитячих душах духовність, культуру, гордість за рідний край, його людей. Вони є основними скарбницями пам’яток матеріальної та духовної культури і зобов’язані забезпечити їхній облік, збереження, вивчення і пропаганду [2, с. 89].

Висновки. Отже, у другій половині ХХ ст. екскурсійна діяльність брала на себе функцію рушійної сили у процесі виховання молодого покоління.

Проведення та участь у шкільних екскурсіях сформували підґрунтя для екскурсійної

діяльності, яка лише зароджувалася у той період, що й складало більшу частину всієї екскурсійної сфери.

Перспективи подальших розвідок передбачаємо у поглибленому аналізі методики використання шкільних екскурсій ХХ ст. без ідеологізованих джерел. У майбутніх наукових розвідках необхідно структурувати вже наявну інформацію про шкільні екскурсії, їхній вплив на формування дитячої особистості, розглянути популярні маршрути для відвідування дітей радянської епохи.

Список використаних джерел

1. Бакало Н. В., Бересток С. Т., Шепелева А. О. Вплив екскурсійної діяльності на емоційний та психофізіологічний стан дитини. *Прийзовський економічний вісник*. 2017. Вип. 2. С. 127–130.
2. Білик Н. І. Музей як центр координації освітньо-виховної та краєзнавчої роботи закладу освіти. *Імідж сучасного педагога* : електрон. наук. фах. журн. 2021. № 3 (198). С. 82–90.
3. Валенкевич О. В. Культурно-освітні засади діяльності чеських музеїв (на прикладі «Наукового центру «Техманія» у місті Пльзень»). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 3. С. 39–44.
4. Горда Оксана, Руснак Ольга. Навчальна екскурсія як ефективна форма заняття під час літніх шкіл із вивчення мови. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31(3). С. 110–114.
5. Грибанова Світлана. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 103–110.
6. Маньковська Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ ст. Львів : Простір М, 2016. 408 с.
7. Савчук Н. І. Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 131–139.
8. Савчук Н. І. Питання учнівських екскурсій на педагогічних з’їздах 1916 р. у Києві, Харкові, та Одесі. *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* 2018. Вип. 28. С. 271–284.
9. Торяник В. М., Хрідочкін А. В., Джинджоян В. В. Екскурсіологія / за заг. ред. В. О. Негодченка. Дніпро : ДГУ, 2022. 370 с.

References

1. Bakalo, N. V., Berestok, E. T., & Shepeleva, A. O. (2017). Vplyv ekskursionoi diialnosti na emotsiyni ta psykhoфизиологічний стан dytyny [The influence of excursion activities on the emotional and psychophysiological state of the child]. *Pryazovskiy ekonomichnyi visnyk [Pryazovsky Economic Bulletin]*, 2, 127-130 [in Ukrainian].
2. Bilyk, N. I. (2021). Muzei yak tsentr koordynatsii osvithno-vykhovnoi ta kraieznavchoi roboty zakladu osvity [The

museum as a center of coordination of educational and local history work of an educational institution]. *Imidzh suchasnoho pedahoha [The image of a modern teacher]*, 3 (198), 82-90 [in Ukrainian].

3. Valenkevych, O. V. (2017). Kulturno-osvitni zasady diialnosti cheskykh muzeiv (na prykladi «Naukovoho tsentru «Tekhmanii» u misti Plzen») [Cultural and educational principles of activity of Czech museums (on the example of the «Techmania» scientific center in the city of Pilsen)]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Pedagogichni nauky [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Pedagogical sciences]*, 3, 39-44 [in Ukrainian].

4. Gorda, O., & Rusnak, O. (2020). Navchalna ekskursiia yak efektyvna forma zaniattia pid chas litnikh shkil iz vyvchennia movy [Educational excursion as an effective form of classes during summer language schools]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues of humanitarian sciences]*, 31 (3), 110-114 [in Ukrainian].

5. Hrybanova, S. (2012). Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st. [Materials of periodicals as a source for studying the history of the development of the excursion business in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Kraieznavstvo [Local history]*, 2, 103-110 [in Ukrainian].

6. Mankovska, R. V. (2016). *Muzei Ukrainy v suspilno-istorychnykh vyklykakh XX – pochatku XXI st. [Museums of Ukraine in social and historical challenges of the 20th – early 21st centuries]*. Lviv: Prostir M [in Ukrainian].

7. Savchuk, N. I. (2018). Zakordonni poizdky uchniv Kyievo-Pecherskoi himnazii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Foreign trips of students of the Kyiv-Pechersk Gymnasium at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 131-139 [in Ukrainian].

8. Savchuk, N. I. (2018). Pytannia uchnivskykh ekskursii na pedagogichnykh z'izdakh 1916 r. u Kyievi, Kharkovi, ta Odesi [The issue of student excursions at the pedagogical congresses of 1916 in Kyiv, Kharkiv, and Odesa]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th century – the beginning. 20th century]*, 28, 271-284 [in Ukrainian].

9. Toryanyk, V. M., Hridochkin, A. V., & Jinjoyan, V. V. (2022). *Ekskursolohiia [Excursions]*. Dnipro: DSU [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 22.01.2023